

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТЕЊАКА ЗЕМЉЕ ПАВЛОВИЋА

Истраживања стењака дуга већ столеће и по обухватала су, као што је познато, испитивања на различитим основама – као свеобухватна целина, као поједине географске области, као једна некропола, као објекат спасилачких радова у одређеном ужем крају или као одређена тема, при чему су, за дуго, била усмерена и на догматске расправе. Овог пута запажања су ограничена на једну од средњовековних босанских друштвено-политичких територијалних организација, на Земљу Павловића, која обухвата данашња подручја око Сарајева, Сокоца, Хан Пијеска, Олова, Пала, Рогатице и Вишеграда у свом матичном простору, и околину Билеће, Требиња, дела Попова поља и, у једном одређеном времену, северозападни део Конавала у јужним деловима Босне.¹

Како се ове области и просторно и антропогеографски и културноисторијски увелико разликују, мислим да је оправдано да буду и одвојено приказане.

Горовити, шумовити босански предели обухваћени реком Кривајом, Прачом и делом средњег тока Дрине и њиховим бројним, већим и мањим притокама, посути су некрополама стењака по далеким висовима, у шумама или на њиховим пропланцима, над клисурама река или у низинама. Веома често су уз праисторијске градине и тумуле познатог гласначког подручја, уз остатке античких насеља и гробаља, уз некадашње путеве, под средњовековним градовима или унутар њихових зидина, уз старе цркве о којима је сачувана тра-

¹ С. Ђирковић 1964, 215, 217 (карта Босне у XV веку).

диција, уз старија хришћанска и муслиманска гробља, на којима се укопавање наставило и до најновијег времена.²

Посебни називи локалитета овог појаса у којем је до сада регистрирано око 345 некропола, показују једну специфичност. Најчешћи, далеко испред свих, јесте назив Мраморје, концентриран према западном делу, нарочито у широкој околини Олова, уз повремену појаву даље према истоку, док се у много мањем броју нижу називи Гребљице или Гробнице (5), Црквина (4), Каурско гробље (4), Грчко гробље (3), Главица (3), Крст (3), Градина (2), Под Градом (2), Град (1), Клис (1), Клиса (1), Под Клисом (1) и Беговина (1).³

Већ је давно констатирано да пребогати фонд стећака није равномерно распоређен по свим областима њиховог распрострањања, нити у појединим подручјима као целини, нити унутар појединих некропола.⁴ Две од неколико најраспрострањенијих некропола на читавом простору на коме су се стећци појавили, леже у овом крају. То су Гребнице у Клашнику код Вишеграда са око 360 споменика и Црквина у Бјелосављевићима код Сокоца са 344 споменика, смештена уз некадашње праисторијске тумуле простране гласиначке висоравни.⁵ Око 200-180 споменика садрже 4 некрополе, око 150-100 споменика њих 12, око 80 споменика њих 13, исто толико око 60 споменика, а онда се редају гробља мањег или већег опсега: са неколико десетина споменика, са неколико споменика или са само једним усамљеним спомеником (нпр. Грчки мрамор – саркофаг у Мрковићима код Сарајева или Влашковац – обелиск у Доњим Бакићима код Олова) рефлектирајући друштвену структуру феудалне Босне. Свуда где је то било могуће, где је конфигурација терена то дозвољавала споменици се нижу у редовима, с оријентацијом запад-исток, према традицији већ познатој од раног средњег века на широким европским просторима.⁶

² N. Miletić 1965, увод; иста 1982, 22-23.

³ A. Benac 1951, 7-49; Š. Bešliagić 1971, 173-177; 229-267; На Клиси су 1968 - 1969 г. истражене сачуване рушевине цркве; ради се о фрањевачкој проповедничкој цркви XIV-XV века, филијалној цркви фрањевачког самостана у Олову, вероватно посвећеној св. Року: P. Anđelić 1973, 203.

⁴ N. Miletić 1982, 21.

⁵ Š. Bešliagić 1971, 256, 244, сл. 31; N. Miletić 1982, 21.

⁶ N. Miletić 1965, увод.

Друга особеност овог подручја манифестира се у облицима стећака, међу којима се као најбројнији појављују саркофази (сљемењаци), представљени овде у две видно различите варијанте: у виду масивних саркофага импозантних димензија, са или без постоља, понекад и на двоструком, које налазимо у јужном појасу и као ниски, издужени саркофази са или без постоља, који су обележили некрополе оловског краја, а затим се спорадично појавили и даље према истоку до подручја Дрине, у којима се већ огледају оријентални утицаји.⁷

Међу првима се као најмасивнији међу стећцима уопште истиче саркофаг са Павловца код Касиндола,⁸ мада се овде могу навести и крупни саркофази, нпр., из Подграба код Пала, из Хреше код Сарајева (сл. 1).⁹ из Крушевца или Јабукe код Сокоца или Бање Стијене код Рогатице. Сасвим особен облик показују саркофази с кровом рашчлањеним на четири воде запажени на подручју Илице (Павловац – Касиндол), Пала (Градина), Сокоца (Кошутница) и Олова (Доњи Бакићи – Славањ).¹⁰ Овај облик неизбежно асоцира на познате сцицуло – италске ковчежиће од слоноваче из X – XI века, али и на такође познате саркофаге на четири воде подигнуте високим црквеним достојанственицима Пећке патријаршије из XIII и XIV века, уз један саркофаг овог типа са некрополе у Новаковићима код Жабљака у простору између ова два подручја.¹¹

Други веома чест облик стећака означен је неподе-сним, али још увек употребљаваним термином – сандук, и он је са или без постоља, опет понекад на двоструком, различитих контура и пропорција. Посебност овог краја је да су се овде појавили веома импозантни примерци од Сарајева до Рогатице, а међу њима два најмасивнија стећка овог типа уопште, оба са Лађевина, са некрополе смештене уз праисто-

⁷ N. Miletić 1982, 34; M. Wenzel 1962, 47.

⁸ S. Mutapčić 1982, 168, 176.

⁹ N. Miletić 1982, сл. 63.

¹⁰ N. Miletić 1982, 34; S. Mutapčić 1982, 169; Š. Bešliagić 1971, 265, 243; A. Benac 1951, 30.

¹¹ M. Wenzel 1962, 47; M. Vasić 1928, 220-224, сл. 170-172, 176, 178; N. Miletić 1982, 116.

ријске тумуле високо изнад града Борча, оба неукрашена и оба датирана натписима у прву деценију XV века.¹²

Посебност мајстора овог подручја представљају удвојени облици ова два типа или њихова комбинација. Двоструки саркофаг заступљен је са пет примерака, на некрополама око Олова (у Крижевићима, Могушу, и Доњем Дрецељу),¹³ а затим појединачно у Крушевцима код Сокоца и Пешурићима код Рогатице.¹⁴ Двоструки сандук забележен је 11 пута, на некрополама у околини Сарајева (Доњи Мочиоци, Њеманица, Хреша), Рогатице (Осово, Округло, Врлазје, Враголови) и Вишеграда (Клашник, Бродар).¹⁵ Сасвим оригиналан и само овде откривен облик представљају стећци у виду саркофага – сандука, који се појавио 8 пута, ограничен само на подручје Рогатице (Врлазје, Лађевине, Сељани) и Вишеграда (Мала Гостиља, Ораховци, Бродар, Међеђа),¹⁶ од којих су два одређена и натписима датираним у прву половину (Мала Гостиља), односно средину XV века (Сељани).¹⁷ Занимљиво је да су се у Бродару, у засеоку Варошиште на брду Ластва појавила по два споменика ових удвојених облика.

Плоче су заступљене и на некрополама овога подручја у приличном броју, али у сасвим скромним пропорцијама и обради. Посебност овога краја свакако представља појава великог броја нишана, просторно веома често везаних за гробља са стећцима, чији облик такође одаје видљиви продор оријенталних струјања у ове крајеве већ од друге половине XV века. Облици ових споменика, ако се ограничимо на оне који се по локацији, украсу или натпису могу приписати последњој фази стећака, који су запажени на простору од Сарајева и околине, преко Пала и Сокоца до Рогатице, показују велику разноврсност, и у облицима – стеле, нишани са турбаном, обелисци – и у димензијама. И поново једна занимљивост – баш у оловском крају, у коме иначе нису запажени,

¹² N. Miletić 1982, 34; S. Mutapčić 1982, 169, сл. 170, 171; Š. Bešlagić 1971, 249; M. Vego 1970, IV, br. 222, s. 30 - 31; br. 223, s. 32-33 (dimenzije spomenika Vlatka Vladevića: postolje - 3,50 x 1,60 x 0,63 m; sanduk - 2,87x1,13x1,39 m; spomenik vojvode Mitoša: postolje - 2,96 x 1,90 x 0,38 m; sanduk - 2,62 x 1,67 x 1,09 m).

¹³ A. Benac 1951, 50, сл. 45; Š. Bešlagić 1971, 230; N. Miletić 1982, 35.

¹⁴ Š. Bešlagić 1971, 239, 254.

¹⁵ Š. Bešlagić 1971, 174, 250-251, 256-259; N. Miletić 1982, 34.

¹⁶ Š. Bešlagić 1971, 251, 252, сл. 32, 254, 257, 259; N. Miletić 1982, 35.

¹⁷ M. Vego 1970, IV, бр. 220, с. 26-27; бр. 218, с. 24-25.

стоји као усамљен гробни знак највећи, монументални обелиск уопште, на шумовитом локалитету Влашковац у Доњим Бакићима, у близини локалитета Клиса, који је својим украсом директно везан за стећке овог окружења и датиран у крај XV века (сл. 2).¹⁸

Како се могло претпоставити, ова регија издваја се и у погледу орнаменталног репертоара на стећцима, при чему се уочавају разлике и по ужим издвојеним просторним целинама. Али је занимљиво истаћи да је читав низ масивних споменика, сандука и саркофага остао неукрашен, као што је случај са читавом некрополом на локалитету Павловац (Касиндо), или са већ истакнутим монументалним сандуцима са Лађевина. Приметно је да су бордуре, тај скоро неизбежни пратећи украс овде изостале у пуној мери, надокнађене тордираном врцом на ниским саркофазима око Олова. Фрагмент са вितिцом са полупалметом, познатим византијским декоративним детаљем, већ давно нестао са Црквине у Бјелосављевићима (у варијанти Жљебови) код Сокоца, рад је клесара Владимира,¹⁹ а бордура на онижем саркофагу Озрена Копијевића са Беговине у Варошишту код Рогатице, датираном у прве деценије XV века. остаје јединствена у овој врсти украса у читавом фонду стећака. Пластична вितिца композирана од густог низа S – спиралица испуњених петолисном розетом, изведена крајње прецизно, прати истакнуте бридове крова, вертикалних рубова завршених у виду штапа у двоструком низу, уоквирујући чак и спирале на западној чеоној страни (сл. 3).²⁰

Јединствен архитектонски украс видљив је на нском саркофагу из Клисе у Доњим Бакићима код Олова, на коме низ пластичних ребара дуж свих површина формира праву планинску кућу ових предела, брвнару, са свим конструкционим детаљима (сл. 4), одражавајући схватање гроба као куће, а само њена бледа имитација украсиће поједине споме-

¹⁸ А. Венас 1951, 26 – 28, сл. 24 (са старијом литературом); Š. Bešlagić 1978, 33 – 34, 42–44, сл. 43, 44; М. Wenzel 1999, 140–142; даје раније датирање тј. у распон 1410–1425 г.

¹⁹ Ђ. Трухелка 1895, 356; М. Vego 1970, IV, бр. 228, с. 39; М. Wenzel 1965, Т. X, 9; Н. Милетић 1982, 39, 152 – 1 53.

²⁰ Ђ. Mazalić 1941 (1942), 78, сл. 13; М. Wenzel 1965, Т. LXXIX, 24; Н. Miletic 1982, сл. 56.

нике у Крижевићима у истом окружењу: Виноградима код Пала, Крушевцима код Сокоца или у Јасику – Крњићима у пределу Жепе код Рогатице.²¹ Други тип куће овог планинског краја, са кровом покривеним по систему шиндре и детаљима бочних зидних конструкција, савршено је пренет на неколико споменика са некропола око Олова, из Јела шуме Крижевића и Каменског – заселак Градина, од којих је овај последњи датиран натписом у XV век.²² Несагледив је фонд симболичних украса на небројеним споменицима ове области, заступљен на стећцима свих облика, од плоча до нишана, као што су кружнице, јабуке, венци, полумесец, крст свих облика и, комбинација с осталим украсима, свастика. Истичем само појаву крста с розетом на полукружном постољу из Крижевића, као прекопираног са поменутих саркофага XIV века из Пећке патријаршије,²³ или удвојену свастику на чеоној страни ниског саркофага са двоструким постољем из Доњих Мочиоца код Сарајева.²⁴ Њима се придружује и љиљан, уклопљен у остале сложене композиције на споменицима нарочито оловског краја, где се само једном појављује као самостални знак такође у овом крају, у Клисци у Доњим Бакићима, преносећи већ познату симболику хришћанске иконографије.²⁵ Само на већ поменутом ниском саркофагу на Беговини (Варошиште), уз друге украсе просто су убачена у уски простор два хералдичка, антитетички спојена минијатурна љиљана (сл. 3).²⁶

Најчешћи и најизразитији симболични украс овог подручја је свакако спирала, која је обележила некрополе посебно густо око Олова, а затим у нешто разређеном броју даље према истоку до околине Рогатице и Вишеграда. Усамљена, једноставна, само као волута или вишеструко повијена, у пару или у низу, повијена према унутра или супротно

²¹ А. Benac 1951, 22, 44, сл. 18 а, б, сл. 49 а, б; Š. Bešlagić 1971, 239, 267; V. Palavestra – M. Petrić 1964, 144, 146, T. I, сл. 3, T. II, сл. 2, 3, T. IV, сл. 1 – 4; с. 155, 164.

²² А. Benac 1951, 7, 46, T. I, сл. 1 а, б, T. XXXIV, сл. 52 а, б, в; Š. Bešlagić 1971, 230; M. Bergamo 1970, IV, бр. 236, с. 46–47.

²³ А. Benac 1951, 44, T. XXX, сл. 48; M. Wenzel 1965, T. XLIX, 13; M. Васић 1928, 224, сл. 174.

²⁴ M. Wenzel 1965, T. XXXIV, 8.

²⁵ А. Benac 1951, 44, T. XIV, сл. 20; M. Wenzel 1965, 163, T. XLVI, 17, 18; T. XLIX, 5.

²⁶ M. Wenzel 1965, T. LXXIX, 24; N. Miletić 1982, 63, сл. 56.

извијена, афронтирана или адосирана, као очи или наочара раста, прекрила је плохе ових споменика, као знак загробног живота и васкрсења, познати симбол већ из прадавних времена и са огромних простора, а у овом крају карактеристичан украс неолитске керамике бутмирске културе и вероватно преношена кроз каснија времена преко резбарије, метала, текстила и др. Пластично приказана или ређе, угравирана, изведена је савршено правилно и уклопљена зналачки уз остале симболе – крст, љиљан, розету, елису – у такође савршене целине.²⁷ Уз небројене споменике оловских некропола, издвојићу овде само необични споменик Стјепка, сина војводе Миотоша из Лађевина, у облику савршено обрађеног и вишеструко профилираног сандука, украшен неповљивим афронтираним снажним спиралама које излазе из широког корена, изведеним у плитком рељефу, подсећајући на украс давних, класичних грчких стела. На већ више пута наведеном ниском саркофагу са Беговине из корена ванредних вишеструких спирала, уоквирених бордуром израста троструки вертикални украс из кога при врху излазе две руке с јабукама, који се може схватити и као приказ крста, Распећа или Христа (сл. 3).²⁸ Оба споменика датирана су у прве деценије XV века. Није могуће не поменути и у овом контексту обелиск са Влашковца, који су вертикално постављене спирале – осмице, местимично уз гроздове, на све четири стране просто оковале овај изузетни споменик, везујући га сасвим уз стећке из њему блиске околине и живе традиције, датиран, као што сам навела, у посљедње деценије њиховог трајања (сл. 2).²⁹ У рудиментарном облику пар сучељених спирала на штапу чине део украса обелиска из Шаторовића код Рогатице.³⁰

У одређеном смислу схваћен као симбол, у извесном броју појавио се и приказ штапа – тау-крста, често одређен као атрибут достојанственика цркве Босанске. Његов

²⁷ A. Benac 1951, T. I-XXXV; M Wenzel 1965, 179 – 180, T. XLVIII – LI (naročito); N. Miletić 1982, 58, 59, sl. 71.

²⁸ M. Wenzel 1965, T. XLIV, 6, T. LXXIX; D. Vidović 1954, 124, sl. 7, T. III, 50; N. Miletić 1982, 56.

²⁹ A. Benac 1951, 28, T. XV; M Wenzel 1999, 140–142, сл. 5, (datiranje 1410–1425 g.).

³⁰ Š. Bešlagić 1978, 32, сл. 40.

најизразитији приказ је тау-крст из сцене на саркофагу из Бање Стијене (сл. 5).³¹

Једини стварни хералдички знак – грб – на стећцима у Босни иначе сасвим изузетан, обележио је управо наведени обелиск са Влашковца, у виду главе вепра на штиту, који се на све четири стране зналачки уклопио у богати спирални украс и тако пружио основу за могућа прецизнија историјска закључивања (сл. 2).³²

Вегетабилни украс, сем гроздова уклопљених у спирале и већ поменутих љиљана, није чест мотив на овом ограниченом подручју. Невешто изведеној разгранатој биљци на једном ниском сандуку у Јасику – Жепи код Рогатице,³³ стоји насупрот изванредно конципирана и изведена сложена асиметрична лозица с гроздом на чеоној страни ниског саркофага из Мале Гостиље код Вишеграда.³⁴ Од свих приказа биљки на стећцима уопште издваја се представа палме с кореном у виду срцолике палмете, савршено приказана у свом реалистичном облику, као украс западне чеоне стране масивног саркофага из Хреше,³⁵ преносећи своју давну симболику победе, бесмртности, васкрсења (сл. 1)³⁶ широко је примењена и у уметности средњег века.

Представе оружја на споменицима ове области не показују нарочиту разноврсност ни по врстама нити по њиховим варијантама, што такође чини једну од специфичности ових некропола. Међу њима мач је најчешће приказан, почев од некропола око Сарајева, нпр. Доњим Мочиоцима и Хреша, (сл. 1),³⁷ преко Олова,³⁸ Пала (Боговићи, Хотичина) и Сокоца (Бјелосављевићи)³⁹ Рогатице, најчешће, (Берковићи,

³¹ D. Vidović 1954, 123; M. Wenzel 1965, 92, T. LXXX, 18; N. Miletić 1982, 60, 61, сл. 61.

³² A. Benac 1951, 26 – 28, T. XVI; N. Miletić 1965, сл. 11; Š. Bešliagić 1978, 34, 42 – 44, сл. 49; M. Wenzel 1999, 141, сл. 5.

³³ V. Palavestra – M. Petrić 1964, 146, T. I, 4, T. II, 1, T. VIII, 2.

³⁴ M. Wenzel 1965, T. LII, 15; N. Miletić 1982, 62, 153.

³⁵ P. Vračko – Korošec 1940, 47, сл. 2; M. Wenzel 1965, T. LV, 37; N. Miletić 1982, 63, 151, сл. 63.

³⁶ J. Chevalier – A. Gheebant 1983, 474.

³⁷ N. Miletić 1982, 61, 151, сл. 63; M. Wenzel 1965, T. LVII, 9.

³⁸ A. Benac 1951, T. XXXIX.

³⁹ Š. Bešliagić 1971, 261–262, 244; M. Wenzel 1965, T. LVI, 13 (погрешно наведено: Бјелосалићи). Мач из Бјелосављевића је најдужи уопште, а врх је заострен у виду стреле.

Живаљевићи, Стјенице, Осово, Варошиште и др, као и на нишанима датираним у другу половину XV века из Опрашића и Бранковића и др.),⁴⁰ до Вишеграда (Мала Гостиља, Клашник, Гребен).⁴¹ Мач је често приказан уз руку, како се то види на споменицима око Олова и Вишеграда (Мала Гостиља), а повремено и сабља као резонанца новијих околности.⁴² Копље је такође релативно често приказано, увек са руком, опет најчешће на некрополама око Олова (Крижевићи, Могуше),⁴³ а онда само повремено и даље ка истоку до нпр. Рогатице (Опрашићи, Бранковићи) или Вишеграда (Мала Гостиља). Копље је скоро увек везано са заставом, представљеном увек као правоугаони или троугаони пренос текстилног дела,⁴⁴ само је застава на два споменика на Беговини у Варошишту приказана у виду четири хоризонталне траке, што се не уклапа у опис босанске заставе са четири правоугаона поља.⁴⁵ Лук је само повремено приказан, нпр. у Љубомишљу – Жепи (Рогатица), у Малој Гостиљи или Жљебу код Вишеграда,⁴⁶ а нешто касније и на најстаријим нишанима (Сарајево, Храсница – Илица).⁴⁷

У посебност овог краја спада и чињеница да су се појавила само три приказа штита с мачем, и то на три споменика у околини Рогатице (Живаљевићи, Враголови, Љубомишље).⁴⁸

Ни представе животиња овде се не срећу често у овако великом броју некропола, и само неке нашле су се у овом скромном избору. Сићушна птица на крсту и на грани, давно познати хришћански симбол, допуниле су спирални украс сандука Стјепка са Лађевина, док две птичице балансирају на крхким волутама спирале споменика из Праче или као

⁴⁰ Š. Bešlagić 1971, 247–255; isti 1978, 25–76, sl. 21–29; M. Wenzel 1965, T. LXXIII, 13; ista 1999, 136–140, сл. 3, 4.

⁴¹ Š. Bešlagić 1971, 257–258.

⁴² A. Benac 1951, T. XXXIX; M. Wenzel 1965, T. LVI, 18.

⁴³ A. Benac 1951, T. XXVIII, sl. 44a, T. XXXVI, sl. 54 b.

⁴⁴ M. Wenzel 1965, T. LXXIX, 14; Š. Bešlagić 1978, sl. 23, 28; M. Wenzel 1999, 136–140, sl. 3, 4.

⁴⁵ Đ. Mazalić 1941 (1942), 82, sl. 16; M. Wenzel 1965, T. CI, 7, T. CXI, 17; N. Miletić 1982, sl 57; M. Vego 1957, 164.

⁴⁶ V. Palavestra – M. Petrić 1964, 150, T. III, 2 – 4; M. Wenzel 1965, T. LXV, 7, T. LXXVII, 10; Š. Bešlagić 1971, 262.

⁴⁷ Š. Bešlagić 1978, сл. 9, 19.

⁴⁸ Š. Bešlagić 1971, 248, 251; V. Palavestra – M. Petrić 1964, 150, T. III, 2.

афронтиране испуњавају забат споменика у Мангурићима, уз појединачни приказ у Крушевцима и Боговићима.⁴⁹ А нашле су се и на понеком нишану, афронтиране уз полумесец, уз руку или пратњу пса (Сарајево, Калиманићи, Храсница, Обртићи).⁵⁰ Петао, такође знани симбол, сасвим ретко приказан у читавом фонду украса на стећцима, у снажном реалистичком приказу стоји на постољу на једној од чеоних страна саркофага из Бање Стијене.⁵¹ Пас је исто тако сасвим ретко приказан, нпр. у Доњим Мочиоцима код Сарајева или Стјеницама код Рогатице, као и на наведеним најстаријим нишанима из Сарајева и Фалетића уз розете, из Бранковића, Опрашића, Обртића и Враголова код Рогатице.⁵² Сасвим је ретка и представа коња, такође пуна прадавне симболике као она у Бјелосавићима код Сокоца или у Живаљевићима и Љубомишљу код Рогатице.⁵³ Јелен, тако обилно представљен у свим осталим деловима области стећака, овде је приказан сасвим изузетно у сцени уз извор и реку, давни симбол античке, а затим хришћанске идеолошке сфере, чудесно приказан на једном од саркофага на Беговини у Варошишту (сл. 6).⁵⁴ На овом истом саркофагу, на једној кровној страни украс чини кружница која уоквирује змију затворену у круг – космичку змију – уроборос – симбол константног самообмањивања и преображавања смрти у живот. Јединствен украс у целокупном орнаменталном репертоару на стећцима.⁵⁵ Сасвим неочекивано, на једном саркофагу у Крушевцима код Сокоца, уз спирале и розете наша је своје место и куна, једини пут позната до сада уопште, као пренос са угарских новчића или као избор из природног окружења овог шумовитог краја.⁵⁶

Посебност овог појаса је и то да су овде људски ликови сасвим ретко представљени. Уз фигуру жене на само једном

⁴⁹ M. Wenzel 1965, T. LXVI, 4, 7, T. XLIV, 22; N. Miletić 1982, 64, 151–152.

⁵⁰ Š. Bešlagić 1978, сл. 12, 20, 30, 41.

⁵¹ M. Wenzel 1965, T. LXVIII, 10; N. Miletić 1982, 73.

⁵² M. Wenzel 1965, T. LXXIII, 2, 8; N. Miletić 1982, 73, сл. 59; Š. Bešlagić 1978, сл. 11, s. 44–46, сл. 21, 22, 26 (мислим да се ипак ради о псу а не о лаву), 30, 41, 42.

⁵³ Š. Bešlagić 1971, 240, 248; V. Palavestra – M. Petrić 1964, 151, T. III, 3; N. Miletić 1982, 74.

⁵⁴ N. Miletić 1982, 74, 152, сл. 68.

⁵⁵ N. Miletić 1982, 74–75, 152; M. Wenzel 1965, T. LXXIII, 13; J. Chevalier – A. Gheerbrant 1983, 797.

⁵⁶ N. Miletić 1982, 73, 152.

споменику из оловског краја, из Козјака и лежећу фигуру из Сињева код Пала, могу се навести још само мушке фигуре из Сељана и Берковића или у Ораховцима код Вишеграда.⁵⁷ Њима се придружују и антропоидне фигуре, усамљена на једној и као пар на другој страни масивног саркофага с палмом из Хреше, у стилизацији апсолутно јединственој међу свим до сада познатим украсима (сл. 1).⁵⁸ Крајње је необична мушка фигура са нимбом, са чашом у руци, снажном бистом у профилу и тау-крстом поред неке врсте стола на једној од чеоних страна саркофага из Бање Стијене, за коју се може претпоставити да представља лик достојанственика Цркве босанске (сл. 5), поготово што се на другој чеоној страни налази већ поменута представа петла.⁵⁹ Фигура стрелца налази се само на већ више пута поменутом сандуку из Љубомишља,⁶⁰ а фигуре усамљеног коњаника само у једва наслућеној силуети уклопљеној међу спирале на саркофагу из Крижевића и у снажној пластичној представи коњаника са нимбом на једној од бочних страна управо наведеног саркофага из Бање Стијене.⁶¹ На једном од саркофага на Беговини у Варошишту смештена је и једина фигурална сцена – витешка сцена коњаника и заставника која је већ поменута.⁶² Сцена лова, једна од сасвим ретких приказана је у две варијанте - као лов на медведа на саркофазима у Боговићима код Пала и Стјенцима код Рогатице⁶³ и као лов на јелена на већ више пута помињаном саркофагу на Беговини, датираном у прву деценију XV века. Ово би у исто време била и најстарија представа лова.⁶⁴

Око двадесет натписа сачуваних у овој области на стећцима открили су неколико пута историјске личности или до-

⁵⁷ A. Benac 1951, T. XXI, сл. 32 b; Š. Bešlagić 1971, 254, 259, 261,

⁵⁸ N. Miletić 1965, сл. 4; ista 1982, 77 – 78, 154, сл. 63 i 67; M. Wenzel 1965, T. XCII, 13.

⁵⁹ N. Miletić 1982, 77, 151. сл. 61.

⁶⁰ V. Palavestra – M. Petrić 1964, 151, T. III, 4 i T. IV, 1.

⁶¹ A. Benac 1951, T. XXX, сл. 48; M. Wenzel 1965, T. XCVIII, 1; N. Miletić 1982, 78, 152.

⁶² N. Miletić 1982, 152 – 153, сл. 57.

⁶³ Š. Bešlagić 1971, 261; N. Miletić 1982, 93 – 94, 152, сл. 60.

⁶⁴ N. Miletić 1982, 94, 152 – 153; M. Wenzel 1965, 397, T. CXI, 17; супротно мишљењу M. Wenzel да је то једна од сцена лова у Бољунима код Стоца, из последњих деценија XV века.

гађаје.⁶⁵ Пре свега, у трима од њих поменут је кнез Павле и његови верни људи, угледни Влатко Влађевић и војвода Миотош са сином Стјепком са Лађевина код Рогатице, и жупан Озрин Копијевић са Беговине из Варошишта, чиме су ови споменици не само датирани у прву деценију XV века, него и сведоци посебног односа кнеза Павла према њима, које је он својом милошћу и укопао. Индиректно, приближно се може одредити и нешто каснији датум смрти Грубаче, кућнице војводе Миотоша, која лежи са сином (кћерком) Дејаном од саркофагом – сандуком у недалеким Сељанима код Рогатице. Или открити неку везу у породици Озриновића, према натпису сада узиданом у православну цркву у Рогатици и датираном иза 1486. године. Само једног клесара, Владимира, откривају ови натписи, али његово дело са Црквине у Бјелосављевићима одавно је нестало. Позната су и имена четири писара – попа Прибислава из Каљине код Сокоца, као најстаријег, из друге половине XIV века, Угарка из Которца код Илице, Митровића са истог споменика као и Владимир и дијака Милосалића Баројевића са Варошишта (сл. 3). Уз инвокацију божјег имена или Св. тројице, ови натписи се потпуно уклапају у натписе из осталих подручја. У натпису из Међеђе помиње се и један крстјанин. У натпису из Брњица код Праче понавља се и формула о пролазности (ја сам био као ви...), а на натпису из Чадовине код Рогатице изриче се позната клетва ако се споменик оштети. Кенотаф, односно гроб Радивоја Опрашића и Махмута Бранковића обележени истоветним споменицима – обелисцима из друге половине XV века, произашли из исте клесарске руке, осликавају, осим догађаја наведених у њиховим натписима, и друштвене околности у првим деценијама турске управе на подручју Рогатице и њене околине.⁶⁶

Иако је квалитет већине споменика ове области веома висок, неколико њих истиче се било својим неупоредивим димензијама, било јединственим украсима или изградом. То је пре свега неколико споменика са некропола око Олова, брвнара из Клисе и саркофаг са шиндром из Крижевића, неукрашени огромни сандук Влатка Влађевића са Лађевина из

⁶⁵ M. Vego 1970, IV, br. 207 – 236.

⁶⁶ Š. Bešlagić 1978, 62 – 65, 73 – 76; isti 1979, 478 – 487; M. Wenzel 1999, 136 – 140.

прве половине XV века, који се издваја и јединим натписом који тече с десна на лево, импозантни саркофаг са Хреше, са палмом и стилизованим фигурама, масивни саркофаг са јединственом ритуалном сценом, коњаником са нимбом и петлом из Бање Стијене, необични саркофаг са Варошишта, са представом јелена на извору реке, космичком змијом и витким мачем, неколико импозантних удвојених споменика, нарочито оних у спајању саркофага–сандука и на концу већ давно уочени и врхунски оцењени онижи саркофаг на постољу Озрена Копијевића, такође из Варошишта из прве деценије XV века, као увећана реплика старијих ковчежића од слоноваче.⁶⁷ Монументалним и префињено украшеним обелиском са Влашковца из Доњих Бакића, са самог краја XV века, заокружен је овај низ.

Јужне области Павловића обухватају југоисточни део Херцеговине пратећи ток Требишњице од њеног извора до скретања у Попово поље, тј. територије Билеће са Фатницом и Рудинама, Требиње са околином која подразумева и источни део Попова и северни део Конавала у једном одређеном времену тј. до 1427 године.⁶⁸ Није сасвим прецизирано која су све села из Попова припала 1391. године Павлу Раденовићу, па су овде укључена само она која су лежала ван некадашње Хумске земље и припадала некадашњој Травунији (нпр. Луг, Старо Слано), а за које се зна да су били у поседу Павловића, какав је случај са крајем насељеним Власима Зуровићима, који су Павловићи држали до 1463 године (Зачула, Запланик, Хум, Залежа и др.).⁶⁹ Можда су и у неким другим селима живели људи Павловића, али то није морало значити и да је њихов крај био у поседу Павловића, како се то јасно види из случаја угледне породице Храбрена – Милорадовића, који су били људи ове породице, а касније припадали Косачама.⁷⁰

У овом крашком појасу стећци су смештени једнако на далеким огољеним висоравнима као и у њиховим пољима, у реткој шуми, уз једину реку. Неизбежно и скоро редовно ве-

⁶⁷ Ђ. Mazalić 1941 (1942), 80, 82; M. Wenzel 1962, 47.

⁶⁸ С. Ђирковић 1964, 215, 217 (karta); M. Vego 1957, одређене јединице.

⁶⁹ С. Мишић 1996, карта: Жупе Хумске земље у XV веку; M. Vego 1957, 132, 139; Š. Bešliagić 1966.

⁷⁰ В. Божићевић 1952, 139–160.

зане су за праисторијске камене тумуле, понекад уз градине или главице, али и уз античке рушевине или остатке некадашњих средњовековних цркава, као што је случај у Ораћу, на самом извору Требишњице, у Панику, где су откривени остаци ранороманичке цркве са најстаријим фрескама у Босни и Херцеговини, из средине XII века, у Чичеву код Требиња уз комплекс некадашњег самостана Sv. Petar de Campo,⁷¹ у средњовековном граду (Клобук) или изузетно у самој цркви (Громиљани). Али најчешће, небројено пута леже уз православна гроља и црквице и сасвим изузетно уз католичка гробља са одговарајућим црквицама, што нарочито важи за гробља у Конавлима (Плат, Цавтат, Бротњице).

На означеном простору, територијално много ужем него што је матична област Павловића у Босни, регистрирано је око 90 локалитета, чији су називи веома шаролики и тешко би се могли груписати. Неколико њих означено је називом Црквине или Гробнице, као Вуков гроб или Чеприн гроб, Крст, Крстасти камен, Кудељин камен, Грчка локва или Језерине, Кулетина, Петровина, Костадиновица, са сећањем на цркву св. Константина са мензом од стећка и на крају Дервишевина. Обим некропола је веома различит, а међу њима се као највећа са око 200 споменика издвајају гробља у Калцу – Ораховици код – Билеће са 210, Радмиловића Дубравама са 190, Панику – Мистихаљ са 178, и неколико са око 100 споменика – Панику, зас. Парезани и Скроботном са око 100, све око Билеће. Сва остала гробља много су мањег обима или уситњена у мање, разбацане групе, уз честу појаву само једног, усамљеног споменика.⁷² И овде се споменици нижу у редовима по већ утврђеној традицији.

У погледу облика стећака, слика је овде сасвим друкчија; најбројније су плоче, али веома често монументалних димензија и пропорција, обележене одређеним украсом или често и натписом. Следе одмах у приближном броју сандуци, масивни али углавном без постоља, скоро увек украшени, али не достижу ни приближно димензије појединих снажних

⁷¹ М. Поповић 1967, 162 – 163 (Ораћ); исти 1973, а, (Panik), 347 – 363; исти 1973, б (Čičevo) 313 – 338).

⁷² Š. Bešliagić 1971, 381 – 392 (Bileća), 402 – 405 (Trebinje), 93 – 96 (Konavli); isti 1966 (Popovo).

сандука северне области. Веома су ретки саркофази, али овде сасвим друкчије контуре, изузетно витке силуете и богато украшени (нпр. Радмиловића Дубраве или Бротњице; сл. 7).⁷³ Оригиналан облик настао је баш у овом појасу – високи, уски, витки сандук на постољу, украшен сасвим одређеним избором мотива или натписом, којим је датиран већ крајем XIV века и с пуним развојем у XV веку.⁷⁴ У овом крају појавио се и најмлађи облик стећка – крст, овде често огромних димензија (нпр. Бихово; сл. 8), врло често уз припадајућу плочу или сандук, а у околини Билеће, у уској оази, и у антропоидном облику (Доњи Баљци),⁷⁵ постављени на праисторијске тумуле. Занимљива је некропола на локалитету Селине у Бијелој Рудини, на којима је постављено само пет крстова, мада су они најчешће издвојени и усамљени. Чак и на локалитету Дервишевина стоји само један крст. Скоро су увек украшени, а много пута обележени натписом, датираним у крај XV или почетак XVI века. Само се један једини пут појавио и нишан – стела, с натписом Скендер из почетка XVI века.⁷⁶

Богати и разноврсни украс преплавио је плохе ових споменика, од којих се многи вежу за одређене облике или се међусобно комбинирају, и чије су варијанте различито заступљене по појединим оазама назначеног подручја. Обиље бордура краси ове споменике свих облика, најчешће у облику снажне, пластичне вितिце с тролистом, у јужном делу, а затим као фриз кружница с розетама, нарочито на високим сандуцима. Уз повремену тордирану траку, само се на високим сандуцима и на понеком сандуку појавила јединствена, оригинална широка бордура у виду мреже ромбова, од Радмиловића Дубрава, преко Плата код Цавтата и Луга у Попову, с потпуном аналогijом по концепцији украса и распореда на плохи, са саркофагом из цркве св. Димитрија у Пећкој патријаршији из XIV века, на коме фриз чине тропруте осмице. Овој бордури блиска је такође оригинална широка бордура од косих црта.⁷⁷

⁷³ N. Miletić 1982, 34, сл. 12; Š. Bešlagić 1971, сл. 53.

⁷⁴ N. Miletić 1982, 35, 113; Š. Bešlagić 1971, сл. 52.

⁷⁵ N. Miletić 1982, 35, 113, сл. 23 и 13.

⁷⁶ M. Vego 1970, IV, бр. 322, с. 146–147, иза 1519 г.

⁷⁷ Š. Bešlagić 1971, сл. 54; N. Miletić 1982, 38; M. Васић 1928, 224; сл. 174; M. Wenzel 1965, T. VII, 10, T. VIII, 1,2, T. XII, 3, 18, T. XV, 1, 3, 5, 13, 15, 16.

Пребогати архитектонски украс у виду аркада просто је заробио плохе сандука, саркофага, високог сандука, често и крстова, као низ полукружних или сараценских, потковичастих аркада, понекад, на крсту, као пар, понекад на рачвастом постољу, са наглашеним капителима или само тордираним стубовима, с неизбежном асоцијацијом на тип куће овог медитеранског поднебља. Повремено се у њима одвија сцена или се појави поједина представа животиња.⁷⁸ Сасвим је изузетан приказ портала на сандуку из Аранђелова,⁷⁹ или необична композиција са две куле на бедемима које фланкирају издигнути крст на постољу, на чеоној страни саркофага из Бротњица (Цавтат).⁸⁰

Међу симболичним знацима, безбројним полумесецима, звездама, розетама, кружницама, венцима, најистакнутије место припада крсту, датом у несагледивим варијантама, смештеним на свим плохама, па понекад и на крову од сандука, али је са високог сандука потпуно изостао. Чак и на Скендеровом нишану украс чини малтешки крст уписан у круг.⁸¹

Засебну групу чине крстови на постољима, углавном полукружним, типа голготског крста, нарочито чести у Цавтату и околини. Посебно се издвајају крстови на двоструком лучном постољу и са птицама на краковима, облик наглашене симболике пренет из ранохришћанске иконографије, смештени на обе чеоне стране сандука са Боботовог дуба у Бијелој Рудини.⁸²

Мада су се мач и лук понекад појавили и самостално, у Аранђелову на једној плочи и заједно, штит с мачем је оно оружје које најчешће виђамо на овим споменицима, од плоче до крста, као знак војног господства влашких старешина у овом крају. У Старом Сланом чак два штита, без мачева, смештена су на исту плоху сандука означеног натписом и датираног у XIV – XV век.⁸³ Многи штитови украшени су траком или розетом и полумесецом у различитим комбинацијама,

⁷⁸ M. Wenzel 1965, T. VII – X, T. XII – XXII.

⁷⁹ M. Wenzel 1965, T. XVI, 3; N. Miletić 1982, 57.

⁸⁰ Š. Bešlić 1960 – 61, sl. 4; M. Wenzel 1965, T. XCVIII, 11.

⁸¹ Š. Bešlić 1978, сл. 57.

⁸² N. Miletić 1965, сл. 32; ista 1982, 60, сл. 22; M. Wenzel 1965, T. LXVI, 15.

⁸³ Š. Bešlić 1966, сл. 47, 48; M. Bero 1964, II, бр. 110, с. 54 – 55.

над штитом с мачем као бордура у Запланику пружа се фриз антропоидних љиљана, као једина појава овог симбола на овом простору, док је на штиту на високом сандуку у Љубову приказан коњаник, а на штиту на сандуку из Крајковића (Попово) одвија се лов коњаника на јелене.⁸⁴ Нарочитом симболичком означени су штитови с афронтираним птицама уз крсницу мача на сандуцима из Радмиловића Дубрава или на високом сандуку из Требијева, где се други пар афронтираних птица сместио изнад њих на рубу плохе.⁸⁵ За тему овога скупа је, претпостављам, посебно занимљива појава штита на два сандука на пространој некрополи у Бољунима (око 300 споменика), који леже јужно од Стоца, на чијим је пољима као амблем приказан грб Павловића, на једном уз траку и розете (сл. 9), на другом сам (сл. 10), који чине три куле, познат са њихових печата. Два споменика растављена су само једним истоветним сандуком.⁸⁶ Кома од чланова ове породице, на простору ван њихових области, овде у жупи Дубрави, припадају ови споменици украшени и снажном витицом с тролистима, питање је које препуштам историчарима на даљу анализу, уз напомену да усамљени грб с тек назначеном кренелацијом бочних кула подсећа на печат Радослава Павловића из 1423, односно 1432. године.⁸⁷ Да ли је то могао бити Петар Павловић Млађи и неко од његових, који је после заузимања њихових матичних области био у служби Влатка Косаче и боравио овде, остаје да се испита.⁸⁸ Штит са сасвим сумарно назначене три једнаке куле и розетама приказан је и на једном саркофагу, такође украшеном истоветном витицом, из Кифиног села код Невесиња.⁸⁹ На локалитетима ближе обали штитови попримају срцолики облик.⁹⁰

У избору животиња приказаних у овим јужним пределима – пас, јелен, коњ, петао, змија, појединачно и у комбинацијама, највише места дато је птицама, усамљеним или у

⁸⁴ Š. Bešlagić 1966, сл. 64, 67, с. 35.

⁸⁵ M. Wenzel 1965, T. LXVII, 4, 10, T. LXIII, 4; N. Miletić 1982, 62.

⁸⁶ N. Miletić 1965, кат. бр. 71; иста 1982, 58, 62; M. Wenzel 1965, T. LXIII, 22; Š. Bešlagić 1971, 177 – 178, T. I, 1 i T. II, 2; isti 1961, 187, sl. 39.

⁸⁷ P. Andelić 1970, 50, 51, бр. 24 и 25.

⁸⁸ Đ. Mazalić 1941 (1942), 83.

⁸⁹ M. Wenzel 1965, T. LXIII, 24.

⁹⁰ M. Wenzel 1965, T. LVIII, 6.

пару, као што је управо наведено, на крстовима или уз мач или у чаробном низу, како су приказане нпр. на два сандука са Радмиловића Дубрава или на саркофагу из Бротњица,⁹¹ преносећи своју прадавну симболику. На овом изузетном саркофагу, у композицији која приказује неколико животиња – пас, петао змија–змај, централни простор заузима птица грабљивица са зецом у канцама, прадавни мотив иранске, сасанидске и византијске иконографије, овде упечатљиво приказан у скоро геометријској стилизацији (сл. 11).⁹² Јелени у низу допуњују украс на обе бочне стране овог саркофага или сандука из Запланика, а у двоструком низу сандука из Подубовца.⁹³ Пси сучељени у трку део су украса сандука са Радмиловића Дубрава.⁹⁴ Поменућу само још представу јагњета уз разлистали крст и кружницу из Турмента (Требиње), у композицији окруженој витицом с тролистом, пуној симболике и сотериолошких призвука (*Agnus Dei* – спасење, рај).⁹⁵

Шта да се издвоји из небројених представа усамљене људске фигуре на бројним споменицима овог краја, свих облика и димензија? Можда само фигура жене на чеоној страни саркофага из Бротњица која држи кошару на глави над којом су урезани крупна розета и полумесец,⁹⁶ а од бројних мушких фигура, нарочито коњаника, нпр. са Радмиловића Дубрава, из Паника – Мистихаља или само коњанике са соколом приказане на обе чеоне стране много пута поменутог саркофага и на једном сандуку са скромне некрополе у Бротњицама, што говори о друштвеном положају ових покојника.⁹⁷ На сандуку са поменутиим штитом из Бољуна, на чеоној страни под пластичном витицом с тролистовима приказан је на чеоној страни робустни коњаник са стрелом, уз розету.⁹⁸ Помињем и фигуру – портрет вероватно црквеног достојанственика на

⁹¹ N. Miletić 1965, сл. 17; M. Wenzel 1965, T. LXVII, 9, 10; t. LXXI, 11.

⁹² Š. Bešlić 1960 – 61, T. III, сл. 3, T. IV, сл. 6; H. Милетић 1965, сл. 23; иста 1982, 64, сл. 11; M. Wenzel 1965, T. LXVIII, 5, T. LXXI, 11.

⁹³ M. Wenzel 1965, T. LXVIII, 5, LXXI, 11, 17; Š. Bešlić 1966, sl. 66. .

⁹⁴ N. Miletić 1982, 73; M. Wenzel 1965, T. XCVI, 22.

⁹⁵ N. Miletić 1982, 73; M. Wenzel 1965, T. LXXIII, 9.

⁹⁶ Š. Bešlić 1960 – 61, sl. 5; M. Wenzel 1965, T. LXVIII, 5.

⁹⁷ Š. Bešlić 1960 – 61, сл. 4, 5; M. Wenzel 1965, T. LXVI, 8, T. LXVIII, 5 i T. LXXXVIII, 6, T. XCVIII, 11, T. XCIX, 3, 4, 5 (Panik – Mistihalj), 2, 7, 9 (Radmilovića Dubrave), T. CX, 22 (Lug).

⁹⁸ Š. Bešlić 1961, 186–187, sl. 37; M. Wenzel 1965, T. XCVIII, 10.

масивном крсту из Бихова над Чичевом, са штапом на једној, и штитом с мачем уз птицу и крст на другој страни (сл. 8).⁹⁹

Бројне су сцене са женским и мушким фигурама, а представа жене између два коњаника какву срећемо и на Радмиловића Дубравама протумачена је као ехо давног мита о Диоскурима.¹⁰⁰ Двобој витезова – коњаника приказан је много пута, од Бијеле Рудине до Зачула, док је двобој витезова – пешака много ређи и концентриран углавном на некрополе Попова поља и такође у Зачулама.¹⁰¹ Лов, који иначе обележава стећке читавог крашког појаса, није у овој издвојеној области често приказан. Лов на јелена украсио је један сандук из Бијеле Рудине и на крсту из Скроботног,¹⁰² док је лов на вепра у грубом рељефу украсио само једну плочу са Радмиловића Дубрава.¹⁰³ Ова појава надокнађена је небројеним приказима кола, у најразличитијим варијантама на споменицима свих облика осим крста, као пар, нпр. у Фатници с розетама у рукама, или у Панику – Мистихаљу,¹⁰⁴ или као низови чисто мушких или чисто женских кола или у њиховој најразличитијој комбинацији. Од Фатнице и Радмиловића Дубрава до Запланика, Старог Сланог и Конавала нижу се ове разигране представе погребног кола или животне сцене, статично приказане или у покрету, уз атрибуте или без њих, са различитим коловођама, међу којима, у Запланику, на једном сандуку он јаше на јелену, уз фриз јелена.¹⁰⁵ Два фриза јелена прате три кола на саркофагу из Бротњица, два женска и једно мушко, статична и смирена на овом изузетном споменику.¹⁰⁶ Док се у Старом Сланом мешовито коло креће кроз полукружне аркаде, на Радмиловића Дубравама оно се издигло до самог горњег руба, преузимајући функцију бордуре; коло витезова у пуној опреми креће се у савршено уједначеном ритму над аркадама на витком саркофагу (сл. 7),

⁹⁹ N. Miletić 1965, кат. бр. 91; иста 1982, 77, сл. 23; M. Wenzel 1965, T. LX, 4 i T. LXXXVIII, 20.

¹⁰⁰ M. Wenzel 1961, 91 – 95, сл. 8 (karta); иста 1965, T. CV, 5.

¹⁰¹ M. Wenzel 1961, T. CV, 10; Š. Bešliagić 1966, 40 – 41, sl 71. .

¹⁰² M. Wenzel 1961, T. CVII, 3; Š. Bešliagić 1971, 387.

¹⁰³ M. Wenzel 1961, T. CIX, 10.

¹⁰⁴ M. Wenzel 1961, T. XXI, 10, T. XCIV, 1.

¹⁰⁵ M. Wenzel 1965, T. XCIII – XCVI; Š. Bešliagić 1966, 38, сл. 65 i 66.

¹⁰⁶ M. Wenzel 1965, T. LXVIII, 5, T. LXXI, 11.

док се на два сандука, необично композирано, разиграно одвија над фризом птица или паса у трку.¹⁰⁷

Сви ови украси изведени су или у рељефу или, веома често, мунициозним гравирањем, одајући вешту руку и разуђену машту мајстора ових крашких предела, чија имена нису откривена ни један једини пут. Око тридесет досада откривених натписа садрже многа имена, међу којима нема помена главних господара, ако не узмемо у обзир два најранија споменика из прве половине XIII века, жупана Крње из Аранђелова и жупана Прибилше из Полица, чији су надгробници тек давни корени каснијих стећака.¹⁰⁸ Међу многим именима свакако је и одређен број локалне властеле, која је могла себи подићи овако импозантна, богато украшена надгробна обележја. Близина многих каменолома ово је увелико омогућила. Овде морам истаћи некрополу на Радмиловића Дубравама, на којој је, осим већ свега наведеног, садржавала и девет натписа, међу којима се нашао и један посвећен калуђеру. У неколико натписа поменут је раб божији, а у једном дијак раб божији (Вујан Драгишић), али су инвокације божијег имена овде изостале. Сви су оквирно датирани у XV или XV – XVI век. Ако бисмо за неке споменике у овом делу Попова поља могли претпоставити да их је „усјекао и писао Радоје Ковач” из оближњег Жакова,¹⁰⁹ у простору који је овде третиран сачувана су имена неколико писара из Калца и Његановића, оба из околине Билеће, и два из Старог Сланог код Требиња.¹¹⁰ Чудесно украшени саркофаг из Бротњица постављен над анонимним покојником сачувао је у натпису име писара Ратка Утјешенића, чији патронимик има корене у имену Утјешен, које носи неколико властелчића из Хумске земље, поменутих у документима из друге половине XIV века.¹¹¹ У натписима овог подручја поновила се позната формула о људској судбини, два пута, и једном клетва.

¹⁰⁷ Š. Bešlagić 1966, sl. 48; N. Miletić 1982, 81 – 82, sl. 12; M. Wenzel 1965, T. XCIV, 16, T. LXVII, 9, T. XCVI, 22.

¹⁰⁸ Н. Милетић 1965, увод.

¹⁰⁹ Š. Bešlagić 1966, 84.

¹¹⁰ M. Vego 1965, III, бр. 148, 149, с. 24 – 25; II, бр. 110, 111, с. 54 – 55.

¹¹¹ Š. Bešlagić 1960 – 61, 81 – 82, сл. 4; М. Динић 1967, 54, 79, 90.

Не издвајам у овом простору ниједан споменик, да не бих била неправедна према бројним изванредно исклесаним и тако маштовито украшеним споменицима.

Надам се да ће из овог приказа бити могуће извући многе закључке који задиру у домен историјских догађања, друштвених прилика и феудалних односа, о племенској структури влашких заједница, густини популације, топономастици, економским, културним и верским приликама и околностима живота у времену владавине ове чувене босанске породице.

ЛИТЕРАТУРА

- P. Anđelić *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Djela knj. XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 23, Sarajevo 1970.
- Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV v. u Bosni i Hercegovini*, Radovi III sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”. Zenica, 1973, 210 – 206.
- A. Benac *Olovo*, Beograd 1951.
- Š. Bešliagić *Stećci u Brotnjicama*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, VIII – IX, 1960 – 61, Dubrovnik, 1962, 65 – 81.
- Бољуни – средњовјековни надгробни споменици*, Старинар XII, Београд 1961, 175 – 206.
- Porovo, srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Sarajevo 1966.
- Stećci, kataloško – topografski pregled*, Sarajevo 1971.
- Накнадна зајажања на некрополи сћећака у Бољунима*, Старинар XXII, Београд 1971, 177 – 178.
- Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Djela knj. LIII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 30, Sarajevo 1978.
- Нишан Махмуџа Бранковића*, Зборник Народног музеја IX – X, Београд 1979, 477–489.
- V. Bogićević *Власињска породица Милорадовића – Храбрених*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. VII, Sarajevo 1952, 139 – 160.
- J. Chevalier, A. Gheebant *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb 1983.

- C. Ђирковић *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- M. Динић *Хумско – шребињска власнела*, Београд 1967.
- Đ. Mazalić *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*, Glasnik Hrvatskog zemaljskog muzeja u Sarajevu, god. LIII – 1941, Sarajevo, 1942, 31–94.
- N. Miletić *Umjetnost stećaka (katalog izložbe)*, Sarajevo, 1965. 1982
Stećci. Београд – Загреб – Мостар. 1982.
- C. Мишић *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- S. Mutarčić *Pavlovac (nekropola stećaka)*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija, sv. 37/1982, Sarajevo, 1982, 167 – 177.
- V. Palavestra, M. Petrić *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Radovi – XXIV, Odjeljenje Istorijsko – filoloških nauka knj. 8, Sarajevo 1964, 139–180.
- M. Popović *Orah, Crkvina*, Arheološki pregled 9, Београд 1967, 162 – 163.
Crkvina u Paniku, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine sv. XXVII/XXVIII – Arheologija, Sarajevo 1973a, 347–363.
Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine sv. XXVII/XXVIII – Arheologija, Sarajevo 1973b, 313 – 338.
- Ć. Truhelka *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 337–356.
- M. Васић *Жича и Лазарица*. Београд 1928.
- M. Vego *Naselja Bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957.
Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, I – IV. Sarajevo 1962, 1964, 1970.
- D. Vidović *Simbolične predstave na stećcima*, Naše Starine II, Sarajevo 1954, 119–136.
- P. Vračko, Korošec *La nécropole de Han – Hreša*, Glasnik Zemaljskog muzeja Nezavisne države Hrvatske u Bosni i Hercegovini, god. LII – 40, Sarajevo 1941, 45–47.
- M. Wenzel *A medieval mystery cult in Bosnia and Herzegovina*, Journal of the Warburg and Courtland Institutes, vol. 1–2, London 1961, 89–107.
Lisnati krst na stećcima s područja Neretve, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 8, Београд 1962, 39–49.
Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965.
Četiri ukrašene stele: utjecaj islama na bosanske nadgrobne spomenike, U: Bosanski stil na stećcima i metalu. Sarajevo 1999, 129–142.

Сл. 1 Хреша, Сарајево

*Сл. 2 Доњи Бакићи
(Влашковац), Олово*

*Сл. 3 Варошиштије
(Беговине), Рогатица*

*Сл. 4 Доњи Бакићи
(Клиса), Олово*

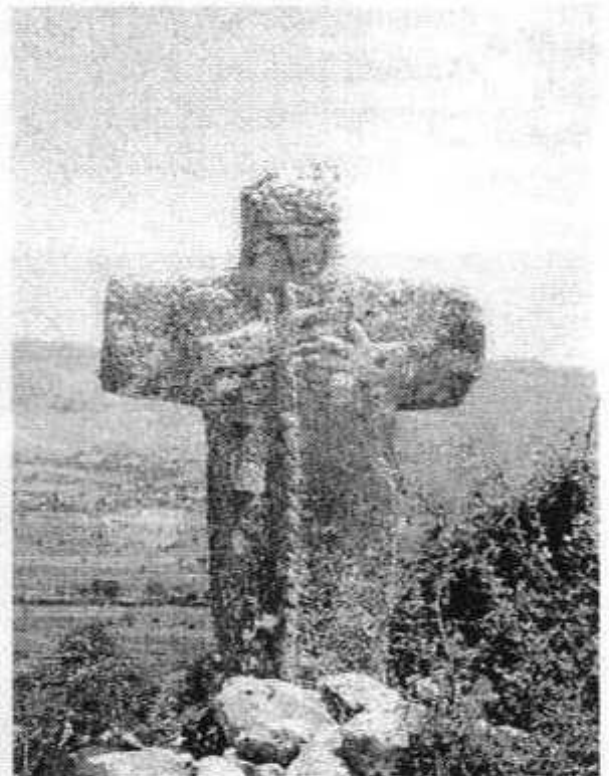
Сл. 5 Бања Стилјена, Рогатица

*Сл. 6 Варошиште
(Беговина) Рогатица*

*Сл. 7 Радмилићи Дубраве,
Билећа*

Сл. 8 Бихово, Требиње

Сл. 9 Бољуни, Столац

Сл. 10 Бољуни, Столац

Сл. 11 Бротњице, Цвѣтати

NADA MILETIĆ

SOME CHARACTERISTICS OF THE TOMB STONES
OF THE LAND OF PAVLOVIĆ'S*Summary*

This paper has been dedicated to the detailed research regarding the tomb stones necropolis entirety in the regions that were in the possession of the Pavlović family, which included, beside its original territories such as wider areas of Sarajevo, Sokolac, Han Pijesak, Olovo, Pale, Rogatica and Višegrad, regions of Bileća and Trebinje, part of Popovo Polje and in the certain period of time the northern part of Konavle.

Those two regions are geographically completely different regarding the terrain configuration and other anthropo-geographical characteristics, thus the differences regarding the tombstones are visible even in the names of locations, necropolis volume, their shapes and decoration. The only characteristic which is identical is the location of those monuments nearby the remnants of the monuments of the previous epochs, prehistory and antiquity, confirming continuation in usage of cult places.

While in the original land prevails shape of the sarcophagus, in different proportions, and the shape of the coffin reaches the most impressive dimensions among the tombstones in general, with appearance of *nišsan* in the earlier stage, in the southern parts prevails the shape of the coffin and impressive plates, while the appearance of sarcophagus is very rare and different, with the high coffin shape and the cross in the earliest stage in the tombstones development.

The ornaments show the same differences. In the northern parts, various combinations of the spiral motive prevail. The other motives that appear are: the image of the mountain house, vegetable motive (but very rare), symbols, images of animals, parts of arms (very rare), beside the fact that many monuments, even the most representative ones, have been left without ornaments. In the southern parts, along with original bordures, it is possible to notice usage of architectonic ornament such as different types of the arcades on all shapes of tomb-

stones, numerous symbols, especially the cross, numerous images of the armament, especially shield with sword, endless deer figures and also birds, then endless range of male of female figures, especially men on horses and different combination in the scenes. It is interesting that the scenes of hunt are very rare in those areas, but very common and very different appears the image of the car.

Nearly twenty inscriptions in the original region and thirty in the southern part, written in the Cyrillic letters, show certain differences as well. In three inscriptions found nearby Rogatica *knez Pavle* has been mentioned, then the aristocrats and their families, and one *krstjanin* as well. In the southern part the inscription reveals small aristocrats of the Valaque origin, then several times the God's Slave and once a monk has been mentioned. In those inscription, dated from the mid XIV until the beginning of the XVI century the names of only one stone-cutter and several scribes are mentioned.